

KAROLINA JULIA HELNARSKA ▶

Akademia Obrony Narodowej

Polityka zagraniczna Francji wobec Rosji w sektorze energetycznym

Abstract

The France on the international stage, with Russia can be changed while in the field of energy, trying to benefit from mutual cooperation. This comes from the desire of France to ensure the security of gas supplies, supply diversification, the strengthening of French companies in the field of energy in the European energy market. France pursued a policy based on the security of supplies from sources of imports under long-term contracts. In addition to security issues and important economic role played by political issues. France is more active cooperation in economic matters and issues of energy security between Germany and Russia. Doesn't want to be completely excluded from cooperation in this area. Offer Russia the possibility of buying some military technology and nuclear missiles, which can Germany offer.

Keywords: security, energy security, foreign policy of France, Russia

Резюме

Франция на международной арене может варьироваться с Россией в энергетической сфере, пытаясь воспользоваться преимуществами взаимного сотрудничества. Это связано с желанием Франции, чтобы обеспечить безопасность поставок газа, диверсификации поставок, укрепление французских энергетических компаний в европейском энергетическом рынке. Франция проводит политику, основанную на обеспечении безопасности поставок из источников импорта в рамках долгосрочных контрактов. В дополнение к безопасности и экономические вопросы играют важную роль политических вопросов. Франция расширение сотрудничества по экономическим вопросам и энергетической безопасности между Германией

и Россией. Я не хочу, чтобы быть полностью исключены из сотрудничества в этой области. Поэтому Россия предлагает возможность приобретения некоторых военных и ядерных технологий, которые они не могут предложить Германии.

К л ю ч е в ы е с л о в а : безопасность, энергетическая безопасность, внешняя политика Франции, России

Zmiany jakie zaszły w samym Związku Radzieckim wpłynęły w zasadniczy sposób na francuską politykę zagraniczną i spowodowały konieczność dokonania zasadniczych zmian dalekosiężnej wizji rozwijanej przez następców gen. Ch. de Gaulle'a. Po upadku systemu socjalistycznego, rozwiązaniu Układu Warszawskiego, a przede wszystkim po rozpadzie Związku Radzieckiego, w Europie i w świecie radykalnie zmieniła się sytuacja geostrategiczna. Bezpieczeństwu Francji i Europie Zachodniej przestał zagrażać blok komunistyczny. Rozpadł się dwubiegunowy system polityczno-militarny, zaczęły powstawać przesłanki do ukształtowania się ładu wielobiegunowego.

Wpłynęło to na zmianę dotychczasowej pozycji międzynarodowej Francji, jaka wykształciła się w czasie rywalizacji amerykańsko-radzieckiej. Francuskiej polityce zagranicznej zniknął jeden ważny atut, wynikający ze współpracy francusko-radzieckiej, zapoczątkowanej przez gen. Ch. de Gaulle'a na początku lat sześćdziesiątych, z którą wiązano nadzieję, że pozwoli ograniczyć wpływy Stanów Zjednoczonych w Europie. Na znaczeniu stracił również francuski potencjał nuklearny, który był jednym z istotnych wyznaczników mocarstwowej pozycji Francji w Europie. Zjednoczenie Niemiec, a zwłaszcza uzyskanie przez nich suwerenności pozbawiło Francję możliwości wpływania na ich politykę jako jednego z czterech mocarstw, które decydowały w rozwiązywaniu „problemu niemieckiego”. Wzrosły obawy, że rozwinięte gospodarczo Niemcy, pozbawione kontroli czterech mocarstw, podejmą działania na rzecz budowy silnej pozycji w Europie i przez to zagrożą dotychczasowej roli Francji, szczególnie w EWG. Ograniczenie prawie do minimum realnych przesłanek zagrożenia bezpieczeństwa Europy Zachodniej ze strony osłabionego na początku lat dziewięćdziesiątych Związku Radzieckiego a następnie Rosji, stwarzał możliwości, że Francji w końcu uda się przekonać państwa zachodnioeu-

ropejskie do francuskich koncepcji własnej obrony europejskiej, ograniczenie roli NATO i ciężącej hegemonii Stanów Zjednoczonych. Powyższe uwarunkowania i przesłanki skłoniły gremia kierownicze Francji do prze wartościowania polityki zagranicznej w dziedzinie bezpieczeństwa.

Na początku 1992 r. rząd francuski powołał Komisję składającą się z około pięćdziesięciu wyższych urzędników cywilnych i wojskowych reprezentujących trzynaście ministerstw w celu dokonania analizy sytuacji polityczno-militarnej, jaka nastąpiła po 1990 r. w Europie i świecie. Główną uwagę skupiono na Europie. Oceniono, że ze strony państw europejskich nie występuje bezpośrednie i natychmiastowe zagrożenie terytorium Francji. Zwrócono uwagę, że na obszarze Europy istnieje nadal duży potencjał militarny, konwencjonalny i jądrowy. Występuje brak stabilności na terytorium byłego Związku Radzieckiego. Na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej mimo przejścia do nowej równowagi istnieje możliwość wybuchu konfliktów zbrojnych. Jako przykład podano sytuację w Jugosławii. Kolejnym obszarem zainteresowania Komisji była Afryka i państwa Bliskiego i Środkowego Wschodu. Oceniono, że istniejący niedorozwój ekonomiczny, zachwianie równowagi demograficznej, pojawienie się przejawów anarchii może nie tylko naruszyć kruchą równowagę, ale doprowadzić do wybuchu konfliktów zbrojnych, które będą oddziaływać na sytuację strategiczną Francji. (*Compatibilité des politiques...*, 1994).

W stosunkach z Rosją obok dominującego motywu współzależności istotną rolę odgrywają sprawy współudziału Francji i Rosji w kształtowaniu bezpieczeństwa na kontynencie europejskim oraz budowie świata wielobiegunowego.

Dobre stosunki z Rosją mają we francuskiej polityce zagranicznej głębokie uzasadnienie. Rosja jako mocarstwo kontynentalne była czynnikiem zachowania równowagi w Europie. Francja w wypadku zagrożenia ze strony Niemiec zawsze mogła liczyć na Rosję. U podstaw współczesnych stosunków z Rosją leżała polityka gen. Ch. de Gaulle'a, dążącego do zbudowania mocarstwowej pozycji Francji. Na początku drugiej połowy lat sześćdziesiątych w ramach gaullistowskiej doktryny „otwarcia na Wschód” rozpoczął się intensywny dialog polityczny Francji ze Związkiem Radzieckim. Zbliżenie francusko-radzieckie miało na celu wzmocnić pozycję Francji w relacjach ze Stanami Zjednoczonymi oraz wpływać na stabilizację na kontynencie europejskim w ramach słynnej gaullistowskiej

triady „odprężenie-porozumienie-współpraca” oraz formuły „Europy od Atlantyku po Ural”. W ramach tej formuły nastąpiło również zbliżenie z socjalistycznymi państwami Europy Środkowej¹. Francja była powściągliwa w krytykowaniu Związku Radzieckiego. Po objęciu stanowiska I sekretarza KC KPZR przez M. Gorbaczowa starała się wspierać program reform politycznych i ekonomicznych w międzynarodowych organizacjach gospodarczych i finansowych.

Objęcie w Federacji Rosyjskiej władzy przez Borysa Jelcyna zostało we Francji przyjęte z dużą powściągliwością. Z tego też powodu jego pierwsza wizyta w Paryżu w dniach 16 – 17 kwietnia 1991 r. zakończyła się fiaskiem. Francja z uwagą obserwowała rozwój sytuacji w Federacji Rosyjskiej. Kiedy uznano, że rozwój pozytywnych procesów w Rosji ma szansę powodzenia, a B. Jelcyn jest dla nich jedyną alternatywą, zdecydowano się na ułożenie stosunków z Rosją na nowych podstawach. W czasie kolejnej wizyty B. Jelcyna w Paryżu został podpisany 7 lutego 1992 r. w Rambouillet traktat francusko-rosyjski o przyjaźni i współpracy. Zastąpił on nieratyfikowany przez obie strony traktat francusko-radziecki o porozumieniu i współpracy z 9 października 1990 roku. Istotą traktatu są postanowienia dotyczące wspólnego działania na rzecz przewyciężenia podziału Europy i świata wynikającego z zimnej wojny, poprzez ustanowienie takich nowych stosunków bezpieczeństwa w Europie, które pozwoliłyby zbudować pokojową i solidarną Europę, wyposażoną w trwałe mechanizmy bezpieczeństwa i współpracy. W traktacie podkreślono szczególną rolę KBWE, jaką powinna pełnić w zakresie utrzymania bezpieczeństwa europejskiego (*Traktat między Republiką Francuską...*, 1993, s. 7446–7447).

Zapis ten wpłynął w zasadniczy sposób na politykę Francji i Rosji w odniesieniu do rozszerzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego na wschód. W czasie wizyty ustalono, że prezydenci obu państw będą spotykać się przynajmniej raz w roku, a ministrowie spraw zagranicznych co najmniej raz w ciągu sześciu miesięcy. Należy zaznaczyć, że podjęte ustalenia były realizowane, nawet w okresie ochłodzenia wzajemnych stosunków.

Podpisanie traktatu spowodowało ożywienie francusko-rosyjskich kontaktów politycznych i gospodarczych. Andriej Kozyriew, minister spraw

¹ Szerzej na temat gaullistowskiej koncepcji wschodniej polityki Francji i jej realizacji w latach 1958–1981, zob. Kuźniar, 1981; Szczepański, 2001; s. 196–218.

zagranicznych Rosji w czasie wizyty w listopadzie 1992 r. w złożonym oświadczeniu podkreślił, że podpisanie traktatu zostało uznane w Rosji jako swoiste „entente cordiale” a „stosunki rosyjsko-francuskie powinny stać się podstawą stabilności na kontynencie” (*Wizyta ministra spraw zagranicznych Federacji Rosyjskiej w Paryżu; Le monde* 1992a; 1992b; 1992c).

Francja mając na uwadze trudności Rosji w zakresie reform gospodarczych postanowiła udzielić jej pomocy gospodarczej w wysokości około 4 mld franków. Banki francuskie zaakceptowały korzystne dla Rosji warunki spłaty zaciągniętych przez Związek Radziecki kredytów oraz udzieliły jej nowych. W latach 1990–1993 Rosja otrzymała od Francji pomoc kredytową w wysokości 30 mld franków (Parzymies, 1995, s. 87). Ponadto Francja podpisała na początku lat dziewięćdziesiątych wiele bardzo korzystnych dla Rosji porozumień gospodarczych. Ich celem było wzmocnienie gospodarcze Rosji i utrzymanie stabilizacji politycznej.

Francja po Niemczech była drugim państwem europejskim, które udzieliło Rosji w latach dziewięćdziesiątych największej pomocy gospodarczej i kredytowej. We Francji, podobnie jak i w większości krajów europejskich, istniały poważne obawy, że w Rosji może dojść do obalenia B. Jelcyna i do władzy dojdą siły wojskowo-nacjonalistyczne lub związane z dawnym ustrojem. W drugiej połowie 1993 r. nastąpiło ochłodzenie stosunków francusko-rosyjskich. Złożyło się na to kilka przyczyn, narastanie we Francji wątpliwości co do możliwości powodzenia w Rosji reform politycznych i gospodarczych, „rozstrzelanie” Dumy Państwowej we wrześniu 1993 r., rozpoczęcie w grudniu 1994 r. wojny w Czeczenii. Krytyka wydarzeń w Rosji ze strony Francji była jednak powściągliwa. Wojna w Czeczenii została określona przez ministra spraw zagranicznych Francji H. de Charette w czasie wizyty w Moskwie w 1995 roku „jako przykry krok i niesprawiedliwa trudność” (Romer, 2000, s. 441).

Mimo trwającej wojny w Czeczenii, Francja zabiegała o przyjęcie Rosji do Rady Europy, argumentując, że członkostwo w Radzie przyczyni się do przyspieszenia wprowadzania demokratycznych reform. Natomiast odrzucenie starań Rosji będzie historycznym błędem, który może doprowadzić do nowego zgubnego podziału w Europie (Séguina, 1995, s. 20). Ponadto Francja wspierała starania Rosji o przekształcenie grupy G-7 w G-8, dążenia do przyjęcia do Światowej Organizacji Handlu, Organizacji Współpracy i Rozwoju Gospodarczego oraz Klubu Paryskiego. Francja była też

inicjatorką nawiązania przez Rosję współpracy z Sojuszem Północnoatlantyckim i Unią Europejską. Działania te dyktowane były nie tylko troską, by Rosja nie czuła się izolowana, ale przede wszystkim dlatego, że Francja widziała w Rosji ważnego partnera w realizacji francuskiej europejskiej i światowej polityki zagranicznej.

Uprzywilejowane stosunki Francji z Rosją bardzo niekorzystnie wpływały na relacje Francji z państwami, które powstały na obszarze byłego ZSRR. Francja przez kilka lat traktowała państwa wchodzące w skład WNP jako „państwa sezonowe”. Głównym celem francuskiej polityki zagranicznej wobec Ukrainy, Białorusi i Kazachstanu było wywieranie na nich nacisku, by jak najszybciej przekazały Rosji znajdujący się na ich terytoriach strategiczny arsenał jądrowy. Oferowana pomoc gospodarcza dotyczyła przede wszystkim likwidacji broni jądrowej, wymiana handlowa utrzymywała się na niskim poziomie. Podpisany podczas wizyty prezydenta Ukrainy L. Krawczuka w Paryżu w czerwcu 1992 r. układ o współpracy w dziedzinie politycznej, bezpieczeństwa i gospodarczej, został ratyfikowany przez Francję dopiero w 1996 roku. Taka postawa Francji spotykała się z pełnym uznaniem Rosji.

Stosunki francusko-rosyjskie nabrały nowego wymiaru po dojściu do władzy we Francji J. Chiraca. W czasie wizyty w Moskwie we wrześniu 1997 r., prezydent J. Chirac, odwołując się do sojuszniczych więzów, jakie łączyły Francję i Rosję podczas obydwu wojen światowych, podkreślił, że Francja wierzy w Rosję, w powodzenie przeprowadzanych reform i w nową rolę, jaką Rosja powinna pełnić w Europie w odniesieniu do utrzymania bezpieczeństwa europejskiego i stabilizacji. Nie ukrywał, że jest zafascynowany Rosją, jej kulturą, B. Jelcyna nazwał „swoim przyjacielem Borysem” (*Le Monde*, 1997; *Izwiestia*, 1997).

W trakcie pierwszych szczytów francusko-rosyjskich wiele uwagi poświęcano problematyce Niemiec. Z jednej strony Rosja uważała, że polityka uprzywilejowanego partnerstwa francusko-niemieckiego wpłynie na głębsze włączenie Niemiec w procesy integracji europejskiej, z drugiej strony rosyjscy decydenci polityki zagranicznej niepokoili się francusko-niemieckim zbliżeniem wojskowym.

Rosja ostro zareagowała na przedstawioną we wrześniu 1995 r. przez A. Juppé koncepcję odstraszenia jądrowego, która miała objąć obszar Niemiec (*Izwiestia*, 1995), rok później wyraziła głębokie zaniepokojenie ideą

budowy przez Francję i Niemcy wspólnego lotniskowca (*Krasnaja Zwiezda*, 1996) oraz podpisaniem 9 grudnia 1996 r. omawianej wcześniej „Wspólnej niemiecko-francuskiej koncepcji bezpieczeństwa i obrony”. Te trzy kwestie związane z francusko-niemiecką współpracą wojskową stanowiły w połowie lat dziewięćdziesiątych główny punkt rozbieżności w dobrze układających się stosunkach francusko-rosyjskich. Według ocen części ekspertów francuskich, były one istotniejsze niż rozbieżności dotyczące rozszerzenia NATO na wschód (Romer, 2000, s. 442).

W celu usunięcia istniejących obaw dotyczących zacieśniania współpracy francusko-niemieckiej oraz wyeliminowania poczucia izolacji Rosji od spraw europejskich, Francja podjęła inicjatywę powołania trójkąta Paryż–Berlin–Moskwa na wzór Trójkąta Weimarskiego. Do pierwszego trójstronnego spotkania doszło w Moskwie 26 marca 1998 r. z udziałem J. Chiraca, H. Kohla i premiera Rosji, który reprezentował chorego B. Jelcyna.

Francja umiarkowanie wspierała rosyjskie koncepcje uczynienia z KBWE, a później OBWE organizacji, która by przyjęła niemal całkowitą odpowiedzialność za bezpieczeństwo europejskie. Popierając wzmocnienie OBWE, uważała, że jest to właściwy krok w kierunku odpowiedzi na rosyjskie obawy dotyczące rozszerzenia NATO na wschód. Nie przyjęła jednak wysuniętej przez Rosję koncepcji, aby w OBWE powołać ścisły organ kierowniczy na wzór Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych.

Na niechętnym do 1995 r. stanowisku Francji w sprawie rozszerzenia Sojuszu zaważył w znaczącym stopniu zdecydowany sprzeciw Rosji, która uważała, że poszerzenie nie tylko zagrozi jej bezpieczeństwu, ale doprowadzi do jej izolacji i stanie się początkiem nowego podziału w Europie (Kobrińska, 1998, s. 101–105). Z tego też powodu Francja na spotkaniu ministrów spraw zagranicznych państw członkowskich Unii Europejskiej w Carcassonne 19 marca 1995 r. wystąpiła z propozycją, by przed podjęciem decyzji o rozszerzeniu Sojuszu zawarto odpowiednie porozumienie z Rosją (*Le Monde*, 1995). Francja, po podjęciu przez NATO, negocjacji z Rosją dążyła do przejścia w nich aktywnej roli w celu wypracowania kompromisowego dokumentu końcowego.

Francja była głównym inicjatorem rozszerzenia współpracy Unii Europejskiej z Rosją. W ramach utworzonego z inspiracji Francji Programu Pomocy Technicznej dla WNP i Mongolii, głównym odbiorcą przezna-

czonych środków finansowych była Rosja. W latach 1991–1994 z kwoty 1 756 mln ecu Rosja otrzymała około 70% (Roubinski, 1998, s. 37–40; Szeptycki, 2005, s. 177). Z inicjatywy Francji 24 czerwca 1994 r., podczas szczytu UE na wyspie Korfu został podpisany „Układ o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotą Europejską a Federacją Rosyjską”. Realizacja postanowień układu, zdaniem J. Chiraca, powinna doprowadzić do tego, że Unia Europejska na początku XXI wieku miała stać się głównym partnerem handlowym Rosji (Chirac, 1997). W 2002 r. z inicjatywy J. Chiraca i W. Putina została powołana „Rada Współpracy Francja – Rosja w dziedzinie bezpieczeństwa”. W posiedzeniach Rady systematycznie biorą udział ministrowie spraw zagranicznych i obrony obu państw. Celem Rady jest zbliżenie Rosji poprzez Francję z Unią Europejską w zakresie możliwości udziału Rosji w operacyjnym rozwoju Europejskiej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony i podjęcie nowej współpracy z NATO (*Interview de M. Jacques Chirac...*, 2001).

J. Chirac wystąpił z propozycją podjęcia przez Rosję współpracy z UE w walce ze zorganizowaną przestępczością, nielegalną emigracją i międzynarodowym terroryzmem (*Interview de M. Jacques Chirac...*, 2001).

W kolejnych latach nastąpiło zacieśnienie dwustronnych stosunków francusko-rosyjskich w odniesieniu do globalnej polityki Stanów Zjednoczonych. Potwierdza to: zajęcie wspólnego stanowiska wobec rozwiązania konfliktu w Kosowie w 1999 roku (*Conférence de presse conjointe de L. Jospin et S. Stepachine...*, 1999); krytyczne podejście w sprawie podejmowania przez Stany Zjednoczone prewencyjnych interwencji zbrojnych wobec państw, które zagrażają ich globalnym interesom; wspólny sprzeciw wobec nieliczenia się przez Amerykanów ze stanowiskiem Rady Bezpieczeństwa ONZ w odniesieniu do podjęcia wojny w Iraku.

Do nowego otwarcia w relacjach obu państw doszło po zamachach z 11 września 2001 roku na World Trade Center. Francja i Rosja poparły politykę Stanów Zjednoczonych i zapowiedziały wojnę z terroryzmem. Rosja zaproponowała Stanom Zjednoczonym pomoc dotyczącą przekazywania informacji wywiadowczych w odniesieniu do położenia i szkolenia międzynarodowych terrorystów. Francja również podjęła ze Stanami Zjednoczonymi ścisłą współpracę na rzecz walki z terroryzmem. Francuzi pozytywnie ocenili zbliżenie amerykańsko-rosyjskie. Jednak w odniesieniu do kwestii czeczeńskiej, Francja ostro potępiła zamachy w Biesłanie

i na Dubrowce a prezydent J. Chirac stwierdził, iż „konflikt w Czeczenii nie może być zakończony środkami militarnymi, ale tylko poprzez znalezienie rozwiązania politycznego. (...) Tylko w ten sposób można ustabilizować sytuację” (Romer, 2005, s. 784).

W 2002 roku Stanu Zjednoczone podejmują przygotowania do działań w Iraku. Francja i Rosja zajmują krytyczne stanowisko w tej kwestii. Francja, Rosja wraz z Niemcami ogłaszają wspólną deklarację, iż „rozbrojenie Iraku, zgodnie z określonymi rezolucjami Organizacji Narodów Zjednoczonych, jest wspólnym celem społeczności międzynarodowej (...)” (Collard, 2004, s. 215–216). W dniu 5 marca 2003 roku te trzy państwa oświadczyły, iż nie godzą się na interwencję w Iraku. Oficjalne stanowisko Francji było bardziej krytyczne niż rosyjskie. Zostało to zauważone przez Stany Zjednoczone, które chciały teraz „ukarać Francję, zapomnieć Niemcom, wybaczyć Rosji” (Romer, 2005, s. 424). Zachodzi w tym czasie swoista rywalizacja między Francją i Stanami Zjednoczonymi o Rosję. Jednak wówczas Rosji nie zależało na działaniach skierowanych przeciwko Stanom Zjednoczonym. W 2004 roku Francja popiera „rewolucję pomarańczową” na Ukrainie, doprowadza to do spięcia na linii Unia Europejska–Rosja (Facon, 2007, s. 632).

Warto jednak podkreślić, iż to za czasów prezydentury J. Chiraca wzrasta znaczenie współpracy energetycznej między Francją i Rosją. Współpraca między rosyjskim Gazprom i francuskim GDF w zakresie dostaw gazu ziemnego rozpoczęła się w 1975 roku. Ważnym wymiarem współpracy energetycznej między dwoma państwami, a w szczególności dla Francji, było ustalenie wolnorynkowych reguł inwestowania w sektor energetyczny w Rosji. J. Chirac wielokrotnie podkreślał, iż rozwiązania te powinny być oparte o Europejską Kartę Energetyczną (wesła w życie 23 września 1997 roku)². Traktat w sprawie Karty Energetycznej ma na celu ustanowienie ram prawnych umożliwiających rozwijanie długofalowej współpracy w dziedzinie energii w oparciu o zasady Europejskiej Karty Energetycznej.

² Na posiedzeniu Rady Europejskiej w Dublinie (czerwiec 1990 r.) premier Holandii zaproponował nawiązanie współpracy w sektorze energetycznym z krajami Europy Wschodniej i byłego Związku Radzieckiego w perspektywie pobudzenia ich ożywienia gospodarczego i poprawy bezpieczeństwa dostaw we Wspólnocie. Komisja, zobowiązana przez Radę do rozważenia najlepszych sposobów realizacji tej współpracy, zaproponowała w 1991 r. ideę Europejskiej Karty Energetycznej. Negocjacje w sprawie Karty zostały

Najważniejsze postanowienia traktatu dotyczą ochrony inwestycji, handlu materiałami i produktami energetycznymi, tranzytu i rozstrzygnięcia sporów.

W zakresie prowadzonych inwestycji umawiające się strony będą popierać i tworzyć stabilne, przyjazne i przejrzyste warunki dla inwestorów zagranicznych i stosować wobec nich zasadę największego uprzywilejowania lub zasady, które stosują co do własnych inwestorów, w zależności od tego, które warunki są bardziej korzystne. W przypadku inwestycji wstępnych zasada traktowania krajowego będzie jednak stosowana w dwóch etapach. Zgodnie z traktatem będzie początkowo stosowana reguła „najlepszych starań”. W drugim etapie, z zastrzeżeniem warunków, które zostaną określone w układzie uzupełniającym w trakcie negocjacji, traktowanie krajowe będzie przyznane w sposób prawnie wiążący dla realizacji inwestycji.

Handel materiałami i produktami energetycznymi między umawiającymi się stronami jest regulowany przez przepisy GATT. Oznacza to, że państwa będące sygnatariuszami traktatu są zobowiązane do stosowania zasad GATT w handlu materiałami i produktami energetycznymi, nawet jeśli nie są stronami GATT czy WTO.

Tranzyt: każda z umawiających się stron ma podjąć niezbędne środki w celu ułatwienia tranzytu materiałów i produktów energetycznych zgodnie z zasadą swobodnego tranzytu, bez względu na pochodzenie, przeznaczenie czy prawo własności tych materiałów i produktów energetycznych, oraz bez dyskryminacji cenowej w oparciu o takie różnice, a także bez powodowania nieuzasadnionej zwłoki, ograniczeń lub opłat.

Każda ze stron zobowiązuje się, aby jej przepisy dotyczące transportu materiałów i produktów energetycznych oraz użytkowania środków transportu energii traktowały materiały i produkty energetyczne w tranzycie w sposób nie mniej korzystny niż materiały i produkty z własnej strefy, chyba że umowa międzynarodowa stanowi inaczej.

W przypadku wystąpienia sporów dotyczących warunków tranzytu zabrania się przerywać lub zmniejszać przepływ materiałów i produktów energetycznych przed zakończeniem procedur rozstrzygnięcia sporów przewidzianych w takich przypadkach.

rozpoczęte w Brukseli w lipcu 1991 r. i zakończyły się wraz z podpisaniem dokumentu końcowego w Hadze 17 grudnia 1991 r.

Inne przepisy zobowiązują państwa, przez które jest prowadzony tranzyt materiałów i produktów energetycznych, do niesprzeciwiania się tworzeniu nowych możliwości.

Traktat przewiduje surowe procedury rozstrzygnięcia sporów między państwami z jednej strony oraz, z drugiej strony, między inwestorami a państwami, w których inwestycja została dokonana. W przypadku sporu między inwestorem i państwem, inwestor może zdecydować się na skierowanie sprawy do arbitrażu międzynarodowego. W przypadku sporu między państwami może zostać powołany sąd arbitrażowy ad hoc, jeśli rozwiązywanie sporu w drodze dyplomatycznej nie powiodło się. Rozwiązania przewidziane przez te mechanizmy są wiążące.

W sprawie konkurencji, przejrzystości, niezależności, podatków i ochrony środowiska traktat przewiduje następujące przepisy. Polityka konkurencji: każda ze stron będzie pracować nad złagodzeniem zakłóceń rynku i barier dla konkurencji w działalności gospodarczej w sektorze energii. Każda ze stron zapewni, by jej jurysdykcja umożliwiała przeciwdziałanie wszelkim jednostronnym i zgodnym praktykom antykonkurencyjnym w działalności gospodarczej w sektorze energii.

Przejrzystość: umawiające się strony muszą wyznaczyć co najmniej jedno biuro informacyjne, do którego mogą być kierowane wnioski o udzielenie informacji dotyczących ustaw, przepisów, orzeczeń sądowych i decyzji administracyjnych ogólnego zastosowania odnoszących się do materiałów i produktów energetycznych.

Suwerenność: każda z umawiających się stron suwerennie rozporządza swoimi zasobami energetycznymi zgodnie z przepisami i zastrzeżeniami prawa międzynarodowego i ma prawo do decydowania o rejonach geograficznych na swoim obszarze, które mają być udostępniane do poszukiwań i eksploatacji.

Środowisko: w traktacie jest wpisana zasada „zanieczyszczający płaci”, wspierająca tworzenie rynkowych cen, które w pełni odzwierciedlają koszty i korzyści środowiskowe. Umawiające się strony będą ograniczać w ekonomicznie efektywny sposób wszelki negatywny wpływ na środowisko występujący zarówno wewnątrz, jak i poza ich obszarem jako rezultat wszelkich działań w ramach cyklu energetycznego na ich obszarze, z odpowiednim uwzględnieniem bezpieczeństwa. Podatki: traktat nie tworzy nowych praw i nowych obowiązków podatkowych. Podatki bezpośrednie

będą nadal regulowane przez ustawodawstwo krajowe każdego z państw lub przez mające zastosowanie umowy dwustronne.

Przedsiębiorstwa państwowe i jednostki uprzywilejowane: wszystkie przedsiębiorstwa państwowe lub podmioty, którym umawiająca się strona przyznała wyłączne lub specjalne przywileje muszą spełniać wynikające z traktatu obowiązki nałożone na umawiającą się stronę. Traktat przewiduje klauzulę ochronną w celu zachowania preferencyjnego traktowania wynikającego z traktatów ustanawiających Wspólnoty Europejskie. W związku z tym przepis dotyczący umów o integracji gospodarczej (EIA) przewiduje, że umawiająca się strona będąca stroną EIA nie ma obowiązku rozciągania na inną umawiającą się stronę nie będącą stroną EIA preferencyjnego traktowania, jakie może istnieć w ramach EIA (*Decyzja Rady 2001/595/WE...*, 2001).

Problem polega jednak na tym, iż Rosja odmówiła ratyfikacji Europejskiej Karty Energetycznej, obawiając się negatywnych konsekwencji liberalizacji rynku surowców.

Dla J. Chiraca istotne zagadnienia mające wpływ na współpracę energetyczną między Francją i Rosją miały także postanowienia szczytu G8 w Sankt Petersburgu, który odbył się 15–17 lipca 2006 roku. Po raz pierwszy gospodarzem szczytu była Rosja. Jednym z najważniejszych omawianych zagadnień było bezpieczeństwo energetyczne. Pomimo różnic w postrzeganiu bezpieczeństwa energetycznego przywódca szczytu G8 przyjął deklarację wyznaczającą ogólne zasady poprawy funkcjonowania globalnego rynku energetycznego. W szczególności działania miały się skoncentrować na: podniesieniu przejrzystości i stabilności rynków energetycznych, poprawie klimatu inwestycyjnego w sektorze energetycznym, efektywniejszym wykorzystaniu energii, dywersyfikacji źródeł energii, zapewnieniu bezpieczeństwa infrastruktury energetycznej (Gradziuk, 2006). Warto podkreślić, iż ten dokument miał charakter deklaracyjny. Deklaracja wyznaczyła pewne podstawowe zasady poprawy bezpieczeństwa energetycznego, jednak niezbędne byłoby podjąć konkretne działania i zobowiązania poszczególnych państw, co nie jest proste, biorąc pod uwagę różnice interesów między państwami.

Francja mając świadomość, iż najpoważniejszym partnerem formowanej przez Unię Europejską wspólnej polityki energetycznej byłaby Rosja, aktywnie działa w tej kwestii. W październiku 2000 roku Francja odgry-

wała istotną rolę podczas szczytu Unia Europejska – Rosja, który odbył się w Paryżu, a jego głównym celem była dyskusja o bezpieczeństwie energetycznym. Francja opowiada się za budową zewnętrznej polityki energetycznej Unii Europejskiej, która obejmowałaby głównych dostawców, państwa tranzytowe gazu i ropy naftowej do Unii Europejskiej.

Nicolas Sarkozy już w czasie kampanii prezydenckiej zapowiedział prowadzenie polityki bardziej proamerykańskiej, a w odniesieniu do Rosji polityki bardziej realistycznej. W czasie dorocznego spotkania z ambasadorami w sierpniu 2007 roku prezydent N. Sarkozy stwierdził, iż Rosja brutalnie używa ropy i gazu na arenie międzynarodowej” (*Allocution à l’occasion de l’ouverture...*, 2007). Podczas szczytu G8 w Heiligendamm (6–8 czerwca 2007 roku), na którym doszło do pierwszego spotkania między prezydentem Francji N. Sarkozym a prezydentem Rosji W. Putinem, podpisana została umowa o wspólnej eksploatacji złóż Sztokman³ między francuskim koncernem Total a rosyjskim Gazpromem. Umowa została podpisana po długich negocjacjach, rozpoczętych we wrześniu 2005 roku. Francuski koncern Total stał się jedyną zachodnią firmą, która otrzymała możliwość na rozwój dużego rosyjskiego pola gazowego na Morzu Barentsa. Gazprom nie ma doświadczenia i własnych technologii wydobycia oraz skraplania gazu w Arktyce, co zmusza go do szukania partnerów zagranicznych. Do zagospodarowania tego złoża utworzył spółkę Shtokman Development AG z francuskim Total (25 proc.) i norweskim StatoilHydro (24 proc.). Na mocy tej umowy dla realizacji projektu zostanie powołana spółka specjalnego przeznaczenia. Koszt pierwszego etapu eksploatacji jest oceniany na około 15 milionów dolarów. Jak zapowiedział wiceprezes Gazpromu, Aleksandr Miedwiedew, obecny projekt potrwa około 18 miesięcy. Pierwsze dostawy gazu były przewidziane na 2013 rok. Spółka specjalnego przeznaczenia powstała w wyniku umowy rosyjsko – francuskiej będzie kierować planowaniem, finansowaniem i wykonaniem projektu. Jednocześnie przez 25 lat od momentu rozpoczęcia eksploatacji będzie wyłącznym właścicielem infrastruktury. Projekt zakłada wydobywanie w pierwszej fa-

³ Złoże gazowe Sztokman – leży w centralnej części Morza Barentsa, w rosyjskim sektorze szelfu kontynentalnego. Znajduje się na głębokości 280-360 metrów i oddalone jest ok. 550 km na północny wschód od Półwyspu Kolskiego. Jest to największy podwodny rezerwar gazu na świecie. Jego stwierdzone zasoby wynoszą 3,68 bln metrów sześciennych gazu i 31 mln ton kondensatu gazowego.

zie 23,7 mld metrów sześć. gazu rocznie, a docelowo – 67,5 mld. Przewiduje też budowę w obwodzie murmańskim fabryki gazu skroplonego (LNG) o mocy produkcyjnej 15 mln ton rocznie, a także ułożenie gazociągu łączącego złożę z fabryką. W powołanej spółce Gazprom będzie mieć 75 proc. akcji, pozostałe 25 proc. przypadnie koncernowi Total. Umowa zakłada również możliwość dołączenia kolejnych partnerów zagranicznych, jednak tylko do wysokości 24 proc. udziałów. Gazprom zapewnił sobie utrzymanie pakietu większościowego (Rundo, 2007). Położone w centralnej części Morza Barentsa na północny-wschód od Półwyspu Kolskiego złożę zostało przeznaczone na bazę surowcową Gazociągu Północnego. W sierpniu 2012 roku członek zarządu rosyjskiego koncernu Gazprom Wsiewołod Czerepanow poinformował, że zagospodarowywanie złoża gazu Sztokman zostało wstrzymane. Gazprom zakładał, że zagospodarowywanie złoża rozpocznie się w latach 2016–2017. Wcześniej informował, że jego eksploatacja ruszy w latach 2013–2014. W. Czerepanow przekazał, że strony uczestniczące w projekcie uznały, iż „wydatki są zbyt duże, by można było na danym etapie przystąpić do jego realizacji”. Początkowo przewidywano, że jego pierwsza faza pochłonie 12–14 mld dolarów. Później szacunki wzrosły do 30 mld dolarów. W lipcu z udziału w przedsięwzięciu wycofał się Statoil, zwracając Gazpromowi swoje akcje Shtokman Development AG i spisując na straty 340 mln dolarów zainwestowanych w projekt.

W. Czerepanow podał, że jego zdaniem decyzji inwestycyjnej nie należy się jednak spodziewać wcześniej niż w 2014 roku. Według źródeł „Kommiersanta” Gazprom prowadził rozmowy w tej sprawie z brytyjsko-holenderskim Royal Dutch Shell i amerykańskim ExxonMobil (*Gazprom zamroził...*, 2012). Bezterminowe zamrożenie projektu to bolesny cios dla prezydenta Rosji Władimira Putina, który był jego głównym promotorem. To on osobiście negocjował z przywódcami Francji i Norwegii wejście do przedsięwzięcia Total i StatoilHydro.

W 2010 roku Rosja złożyła zamówienie na cztery okręty desantowe typu Mistral – dwie pierwsze jednostki miały zostać zbudowane we Francji, natomiast kolejne dwie w stoczni w Petersburgu. Ostatecznie zamówienie ograniczono do dwóch jednostek, a plany budowy okrętów w rosyjskiej stoczni zarzucono. Zawarta w 2011 roku umowa o wartości 1,6 mld dolarów jest największą w historii sprzedażą broni przez państwo NATO do

Rosji⁴. W związku z sytuacją we wschodniej części Ukrainy, Stany Zjednoczone i Unia Europejska naciskały na Francję, aby ta zerwała kontrakt. Francuski rząd początkowo ogłosił możliwość wstrzymania dostawy drugiego z okrętów, ostatecznie jednak, w przeddzień szczytu NATO w Waili dostarczenie pierwszego okrętu również zostało zawieszono. Niezależnie od tej decyzji, rosyjscy marynarze rozpoczęli ćwiczenia z okrętem na morzu (*Rosja dostanie francuskiego Mistrala*, 2014). W dniu 18 czerwca 2015 roku dyrektor departamentu współpracy wojskowo-technicznej Zjednoczonej Korporacji Stoczniowej Aleksiej Dikij poinformował, iż Francja przekazała Rosji technologię wielkopłytkowego montażu stosowaną przy budowie śmigłowców typu „Mistral”. Centrum inżynieryjne „Stoczni Admiralicji” otrzymało od francuskiej strony rysunki części rufowej „Mistrali” i dostosowało je do możliwości produkcyjnych Zakładu Bałtyckiego, gdzie przeprowadza się również budowę metodą montażu wielkopłytkowego (*Francja przekazała Rosji...*, 2015).

W okresie prezydentury N. Sarkozy’ego w 2008 r. koncern Renault przejął 25% udziałów największego rosyjskiego producenta samochodów AwtoWAZ. Od stycznia 2015 r. zakupami realizowanymi przez wszystkich trzech partnerów w Rosji będzie zarządzać spółka AVTOVAZ-RENAULT-NISSAN Purchasing Organization (ARNPO). Zastąpi ona utworzoną w 2013 r. przez trzech partnerów spółkę Common Purchasing Organization (CPO) i oddzielne działy zaopatrzeniowe firm AwtoWAZ, Renault i Nissan w Rosji. ARNPO stanie się największym nabywcą w przemyśle samochodowym w Rosji i wesprze dalszą integrację AwtoWAZ z tym przemysłem na arenie międzynarodowej (*Alians Renault-Nissan i Awto-waz tworzą...*, 2015). Nicolas Sarkozy dążył do nawiązania z Rosją bliskiej współpracy, która będzie oparta na równoprawnej i przejrzystej współpracy w dziedzinie energetyki. Aktywnie działała w tym obszarze powołana przez oba państwa Wspólna Francusko-Rosyjska Rada Współpracy w dziedzinie Bezpieczeństwa. N. Sarkozy kontynuował w obszarze energetyki politykę swojego poprzednika, podkreślając znaczenie bezpieczeń-

⁴ Jednostki przeznaczone dla Rosji zostały przygotowane do operacji na Morzu Arktycznym (są jednocześnie lodołamaczami). Konieczne technologie zostały dostarczone przez samą Rosję. Uzbrojenie oraz systemy łączności i dowodzenia są produkcji rosyjskiej (ze względu na ograniczenia narzucane przez NATO jak i inne standardy obowiązujące w Rosji).

stwa dostaw. Francja i Rosja rozwinęły współpracę w innych sektorach np. produkcji kosmicznej (Centrum Kosmiczne w Kourou), w przemyśle farmaceutycznym czy biotechnologii. W kwietniu 2011 roku zostało powołane Rosyjsko-Francuskie Centrum Efektywności Energetycznej.

W trakcie kampanii prezydenckiej Francois Hollande zapowiadał, że wobec Rosji będzie prowadził bardziej stanowczą politykę niż J. Chirac i N. Sarkozy. Jednak mimo zapowiedzi kontynuuje wobec Rosji politykę swoich poprzedników. Głównym działaniem F. Hollande była chęć zniwelowania francuskiego deficytu w dwustronnym handlu towarami. W tym celu prezydent F. Hollande powołał w 2012 roku specjalnego przedstawiciela Francji ds. dyplomacji ekonomicznej w Rosji, senatora Jean-Pierra Chevenementa. W 2012 roku udział rosyjskiego gazu wyniósł 14,4%, a ropy 14,6% (w 2008 roku odpowiednio 23% i 24%), wskazuje to na zmniejszanie się uzależnienia Francji od rosyjskich surowców energetycznych. Francuskie spółki GDF Suez i EDF aktywnie uczestniczą w projektach gazowych, ma to zapewnić Francji strategiczną opcję dostaw gazu ziemnego do kraju. W marcu 2010 roku francuski koncern GDF-Suez i rosyjski Gazprom podpisały memorandum na zakup przez francuskie konsorcjum 9% udziałów w North Stream, a umowa została podpisana w czerwcu 2011 roku. Szefowie Gazpromu i Electricite de France podpisali także porozumienie o współpracy energetycznej. Obie firmy chcą budować nowe elektrownie opalane gazem i przejmować istniejące. Rosyjski koncern będzie wyłącznym dostawcą paliwa do zakładów objętych porozumieniem. To o tyle istotne, że EDF jest właścicielem magazynów gazu w Wielkiej Brytanii i Niemczech. Dla rosyjskiej firmy umowa z EDF jest ważna, ponieważ daje dostęp do aktywów energetycznych w Europie. Do tej pory Gazprom to przede wszystkim dostawca gazu. Gazprom lansuje projekt South Stream – rurociąg z Rosji przez Morze Czarne do Bułgarii i dalej na południe Europy – licząc, że dzięki niemu zwiększy dostawy surowca do Europy z pominięciem Ukrainy, która jest najważniejszym państwem dla tranzytu rosyjskiego paliwa do UE. Właśnie z tego względu South Stream wzbudza wiele kontrowersji. Gazprom pozyskując do tego przedsięwzięcia takiego potentata jak EDF, a także włoski koncern ENI, liczy, że ich szefowie zdołają zyskać przychylność Komisji Europejskiej dla tego projektu.

W listopadzie 2011 roku Rosja na forum Komisji Rosyjsko-Francuskiej ds. Współpracy Dwustronnej zabiegała, aby Francją wsparła ją w nego-

cjacjach z Unią Europejską o nadanie gazociągowi South Stream statusu projektu o wymiarze europejskim. Stworzyłyby to możliwość współfinansowania go z europejskich środków finansowych (*16ème Réunion de la Commission Russo-française...*, 2008). Francuska AREVA i grupa Rosenergoatom współpracują w obszarze energetyki jądrowej, badań i szkoleń.

Uprzywilejowane stosunki Francji z Rosją nie znajdują swego odbicia we wzajemnych relacjach gospodarczych. Obroty handlowe między obu państwami, w porównaniu do ich potencjałów gospodarczych, są niezadowalające, wymiana jest asymetryczna. Eksport francuski jest bardziej zróżnicowany, w szczególności transport – stanowi on $\frac{1}{4}$ eksportu (urządzenia mechaniczne), farmaceutyki, kosmetyki, a aż 89 % importu z Rosji do Francji stanowią ropa naftowa i produkty naftowe oraz gaz ziemny. Udział Rosji we francuskim handlu zagranicznym wynosi zaledwie 0,9% światowego importu. Francja w Rosji zajmuje dopiero 8 miejsce wśród jej zagranicznych partnerów handlowych, jest daleko poza Niemcami, Włochami i Wielką Brytanią. Francja importuje z Rosji przede wszystkim gaz ziemny, ropę naftową oraz wyroby przemysłu metalurgicznego. Eksportuje wysoko przetworzone wyroby przemysłu elektronicznego, wyposażeniowego i spożywczego (Romer, 2000, s. 445). W odpowiedzi na tę nierównowagę w udziale w wymianie handlowej w Rosji powołano tzw. Klub Inwestorów Rosyjskich. Związane to było również z doniesieniami o braku przejrzystości w transakcjach z Rosją. Jednym z celów powołanego Klubu jest zachęcenia francuskich banków do udzielania kredytów rosyjskim przedsiębiorcom.

Rosja pozostanie nadal ważnym geograficzno-politycznym kręgiem francuskiej polityki zagranicznej. Francja na arenie międzynarodowej potrafi się z Rosją różnić, natomiast w obszarze energetyki stara się czerpać korzyści ze wzajemnej współpracy. Wynika to z dążenia Francji do zapewnienia bezpieczeństwa dostaw gazu, dywersyfikacji dostaw, umacnianiu francuskich koncernów energetycznych na europejskim rynku energetycznym. Francja prowadzi politykę, która opiera się na zagwarantowaniu bezpieczeństwa dostaw ze źródeł importu w ramach długoterminowych umów. Oprócz kwestii bezpieczeństwa i ekonomicznych istotną rolę odgrywają kwestie polityczne. Francja obserwuje wzmocnioną współpracę w sprawach gospodarczych i bezpieczeństwa energetycznego między Niemcami i Rosją. Nie chce zostać całkowicie wykluczona ze współpracy w tym

obszarze. Proponuje więc Rosji możliwości zakupu wybranych technologii wojskowych i nuklearnych, których nie mogą zaproponować Niemcy.

Bibliografia:

- Alians Renault-Nissan i Awtowaz tworzą nową wspólną grupę zakupową w Rosji.* (2015). Pobrane z <http://www.renault.pl/swiat-renault/alians-renault-nissan/nowa-wspolna-grupa/>
- Chirac, J. (1997, 26 septembre). *Discours à l'Institut d'Etat des Relations Internationales de Moscou (MGIMO)*, Pobrane z www.elysee.fr
- Colard, D. (2004). L'axe Paris–Berlin–Moscou: Le “camp de refus” dans la crise iraquienne (2002–2003). *Annuaire français des relations internationales*, 5, s. 215–216.
- Conférence de presse conjointe de L. Jospin et S. Stepachine, à l'issue de la réunion de la commission franco-russe*, Moscou, 2 juillet 1999. Pobrane z www.diplomatie.fr
- Decyzja Rady 2001/595/WE z dnia 13 lipca w sprawie zawarcia przez Wspólnotę Europejską zmiany do postanowień Traktatu w sprawie Karty Energetycznej dotyczących handlu.* Pobrane z http://europa.eu/legislation_summaries/energy/external_dimension_enlargement/l27028_pl.htm
- Facon, I. (2007). Russie-Union européenne: l'enjeu du voisinage commun. *Annuaire français des relations internationales*, 8, s. 632.
- Francja przekazała Rosji część technologii budowy „Mistrali”*, 2015. Pobrane z <http://pl.sputniknews.com/swiat/20150618/532359.html>
- Gazprom zamroził zagospodarowywanie złoża gazu Sztokman w Arktyce, 2012, *Polska Agencja Prasowa*.
- Gradziuk, A. (2006). Szczyt G8 w Sankt Petersburgu. *Biuletyn PISM*, 383(43).
- Interview de M. Jacques Chirac Président de la République à l'Agence russe Interfax*, Palais de l'Élysée, 30 juin 2001. Pobrane z www.elysee.fr
- Izwestia*. (1995, 13 września).
- Izwestia*. (1997, 27 września).
- Kobrinśkaja, I. (1998). *Długi koniec zimnej wojny. Rosja i Europa Środkowa 1991–1996*, Warszawa: CSMISP.
- Krasnaja Zwiezda* (1996, 6 listopada).
- Kuźniar, R. (1981). *Doktryna wschodnia w polityce zagranicznej Francji (1958–1981)*. Warszawa: b.m.w.
- Le Monde*. (1992a, 12 listopada).
- Le Monde*. (1992b, 12 listopada).
- Le Monde*. (1992c, 12 listopada).
- Le Monde*. (1995, 21 marca).
- Le Monde*. (1997, 27–28 września).
- Parzymies, S. (1995). Stosunki francusko-rosyjskie w nowej Europie. *Polityka wschodnia*, 1–2, s. 87.

- Romer, J.-CH. (2000). Les relations franco-russes (1991–1999) entre symboles et réalités. *Annuaire français des relations internationales*, 1, s. 441.
- Romer, J.-CH. (2005). Les relations franco-russes de 2000 à 2006. *Annuaire français des relations internationales*, 6, s.784.
- Rosja dostanie francuskiego Mistrala, (2014, 22 lipca). *Rzeczpospolita*.
- Roubinski, Y. (1998). La France et la Russie à la recherche d'un monde multipolaire. *Les cahiers d' IFRI*, Paris 1998, s. 37–40.
- Rundo, A. (2007, 14 lipiec). *Rosja-Francja/Gazprom i Total rozpoczynają eksploatację złóż Sztokman*. Pobrane z :<http://psz.pl/162-wschod/rosja-francja-gazprom-i-total-rozpoczynaja-eksploatacje-zloz-sztokman>
- Séguina, P. (1995). Wystąpienie Przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego, w rosyjskiej Dumie Państwowej 16 grudnia 1994 r., *Revue de deux mondes*, 2, s. 20.
- Szczeptański, W. J. (2001). *Charles de Gaulle i Europa (analiza systemowa)*. Warszawa: b.m.w.
- Szeptycki, A. (2005). *Francja czy Europa. Dziedzictwo generała de Gaulle'a w polityce zagranicznej V Republiki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Traktat między Republiką Francuską a Federacją Rosyjską, Rambouillet*, (1993, 15 maja), s. 7446–7447.